

מרב מאק (עורכת). **שבויים**. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים ומרכז זלמן שזר.
2014. 289 עמודים

ניצן רותם*

קריאה בכתבי אמיל דורקהיים מבהירה כי אחד ממנועי הסוציולוגיה הוא הרצון לפענח את המתח המתמיד בין יחיד לחברה (Durkheim, 1964a, 1964b, 1973). זוהי שליחות מחקרית ואתית שמבקשת להבין מה קושר אנשים לקבוצות פעולה ולקהילות הזדהות ומה מפורר תחושות של השתייכות ונאמנות. דורקהיים עקב אחר מנגנונים שמעדנים את הסתירות בין חיי הפרט להתנהלות הציבור בעזרת ידע אמפירי כמו שיעורי התאבדות (Durkheim, 1952). אסופת המאמרים שבויים, בעריכת מרב מאק, מגלה שגם שבי ושיבה משבי הם מקרי בוחן מרתקים לניתוח המאפיינים העכשוויים של המחויבות החברתית והשתנותם בראי ההיסטוריה.

הקשר הטעון בין יחיד לחברה מלווה את תמונת השבי על פניה השונים: הכניעה והניתוק מהקולקטיב, מגעי המשא והמתן, גם בכישלונם, האופוריה והוויכוחים שמלווים את הפדיון, ואחרית השיבה, על קשיי החבירה מחדש (רה-אינטגרציה). אנתרופולוג יכול לראות ברכיבים הללו שלבי מעבר, שצירופם מסבך את הדיון הציבורי על גבולות ההשתייכות ועל מחירה. הספר שבויים מוסיף מורכבות חשובה לדיון בהשתייכות ובחובות שמתלוות אליה. חלקו הראשון מוקדש לזווית ההיסטורית ובוחר שבי של לוחמים ואזרחים בצמתים בין-תרבותיים של כיבוש, גלות, לוחמה ומסחר. חלקו השני עוסק בהווה הישראלי ופורש התמודדויות פרגמטיות, פואטיות ואתיות עם השבי, הן בעשייה המדינית והן בנפש הפרט. מאק אוספת את ריבוי המבטים סביב תמה של תמורות ונקודות מפנה, ומציגה שינויים מרחיקי לכת ביחס ללוחמים שנשבו: לא עוד הפניית עורף וגינוי על שום נטישת משמרת הקרב, אלא מאמצי פדיון, עם תפיסתם כשלוחות מעונות של הקולקטיב.

המאמרים בשער ההיסטורי כמו מלקטים בשורות מוקדמות של הומניזם, עוד טרם היותו. איוון פרידמן מדגימה את המפנה הכביר שחל במאות ה-12 וה-13 בעמדות הצלבנים כלפי שבויים. שלוש מאות שנה אחרי עמיתיהם המוסלמים והודות למפגש עמם, אימצו הנוצרים יחס חומל. פדיון צלבנים שנשבו הפך למעשה ראוי, ורצח המוני של שבויי האויב - לאכזריות שקשה להצדיקה. החוק, המדיניות והדימוי הפואטי - אולי מתוך השפעה הדדית של פוליטיקה וספרות - חדלו להציג את השבויים הנוצרים כפחדנים הראויים לגורלם המר, ושקדו על עיצובם כדמויות הרואיות. השבוי עצמו יזם פעולה חברתית, ובמכתביו מהכלא תיווך לציבור את מצוקת שבויו. תפניות אלו מעצימות את היחיד, ואף את המוסדות שפועלים לשחרורו. יובל רוטמן, במאמר פרי עטו, מתאר כיצד בעת העתיקה ובימי הביניים חדל פדיון השבוי להיות עיסוק פרטי של המשפחה, והפך לחובת הקהילה הדתית. עם הזמן, כאשר השתייכות דתית נקשרה בהשתייכות מדינית, הפך הפדיון לחובת הישות הפוליטית. השבי לא נתפס כנתק סופי של השבוי מבית גידולו, והשבתו אישרה את הלכידות הקהילתית.

* עמיתת מרטין בובר במדעי הרוח והחברה, האוניברסיטה העברית בירושלים

התרחבות הקולקטיב שמופקד על פדיון השבויים - ממשפחה למדינה - מבצרת גבולות בין קהילות. אני מסיקה זאת ממוטיב שעובר בשלושת המאמרים ההיסטוריים הנוספים: אחד הנימוקים המרכזיים להצלת השבוי הוא החשש שהשהות בשבי האויב תידרדר לכדי המרת דת. מאק, שעוסקת בהתמודדות סוחרי ג'נובה עם סוגיית השבויים, מציינת שאחת ממטרות מסע הצלב החמישי למצרים הייתה שחרורם של אלפי נוצרים שנשבו. המסע היה פרי השתדלות האפיפיור, שירא מהתאסלמות של שבויים החפצים לשפר את מעמדם. במאמר אחר מציג יוסף יצחק ליפשיץ את עמדת המהר"ם בנוגע לפדיון שבויים, וקושר בינה ובין החשש שהשבויים ימירו דתם. הרב, שהיה מנהיג מרכזי של יהודי אשכנז במאה ה-13, התיר לפדות שבויים במחיר מופקע. לטענתו של ליפשיץ, בניגוד לחכמי המשנה, שיכלו להקשות על תנאי הפדיון, המצב הפוליטי בימי הביניים לא אפשר לקולקטיב את הפרווילגיה להקריב יחידים לטובת הכלל. במאמר נוסף העוסק בעולם היהודי מפרשת שגית מור טקסטים תלמודיים שעוסקים בבדיקת תומתן של נשים יהודיות שנפדו. את חקירת הנשים ואיסוף העדויות על התנהגותן בשבי היא מכנה "מבחני נאמנות". בשלושת המאמרים נהדפת האפשרות של פתיחות בין-תרבותית.

הקובץ שבויים לא מסתפק בניתוח גילויי הדאגה הקולקטיבית, ושערו השני מציג לקורא את דעיכתם: האדם שב להיות פגיע והמשענת החברתית רצוצה. אלעד לפידות דן בהשלכות הבעייתיות של השתלבות המשפט בעיצוב אמות המידה החברתיות. לדידו, "המשפט הבין-לאומי ההומניטרי" לא משקף עליית מדרגה מוסרית, אלא ממסד את האלימות. האמנות ההומניטריות מסכינות עם עליונות כוח הזרוע ומנציחות את מסורת הקורבנות והתליינים. ניסוח מסקנתו מטלטל: כולנו נותרים "אסירי המלחמה", לא רק השבויים.

המוסדות מאכזבים, ומאכזב גם היחיד, מלמד העיון של חנן חבר בהשבו של ס' יזהר ובמושג האחריות אצל ז'אק דרידה. הסיפור של יזהר מתרחש במלחמת השחרור. קבוצת חיילים עוצרת בשירותיות רועה ערבי, חוקרת אותו ומכה אותו. אחד החיילים, אשר מופקד על ליווי הרועה השבוי, מתלבט אם לשחררו בניגוד לפקודות וכך לנהוג באנושיות ולא בעדריות או באדישות. הסיפור אמנם מסתיים מבלי שהחייל מכריע, אך ממילא הפנייה להגות של דרידה מוליכה למבוי סתום. לשיטת דרידה אי אפשר לקחת אחריות, אפשר רק להתנסות בכך שאי אפשר לקחת אחריות; כלומר תליית המחויבות החברתית ביחיד לא מבטיחה ישועה. אך חבר לא משתמש בדרידה כדי לפטור את יזהר מהכרעה בדילמות מוסריות, אלא כורך את אין האונים המוסרי במנגנונים שמנרמלים את הכיבוש והלחימה.

שיח הטראומה, שעמיה ליבליך מציגה את הפצעתו, הוא אחד המנגנונים הללו (לומסקי-פדר ובן-ארי, 2008). ליבליך, חוקרת ידועה מתחומי הפסיכולוגיה, חוצה קווים דיסציפלינריים כאשר היא עומדת על שינוי שחל בשיח על השבי. בעבר כללה חוויית השבי פטריטיות לאומית, סולידריות קבוצתית ואפילו תחושת הישג אישית, עם העמידה בתלאות. היום מתפוגגים המוטיבים החיוביים, ובמקומם עולה הסבל האישי כפתולוגיה מתמשכת, רחוקה ממרפא ומקץ. ליבליך מדגישה שבשנות השמונים של המאה ה-20, כאשר ראינה את שבויי מלחמת ההתשה, "איש לא דיבר על השבי כעל טראומה!". היא תולה את שיח הטראומה לא רק בהזדקנות שבויי שנות השישים והשבעים, אלא גם במגמות חברתיות עכשוויות של פיצול חברתי, פקפוק בהנהגה וציפייה לפיצויים. חשוב להוסיף ששיח הטראומה משנה את המחויבות החברתית: הוא משליט פסיביות על פדויי השבי, מצמצם את שותפות הגורל הלאומית לכדי הכרה פורמלית, ומוחק דרישות פוליטיות להפסקת מעגלי האלימות. שני הצדדים שיכולים לגלות מחויבות - גם היחיד וגם החברה - ממעטים לבטא פעולה חברתית.

ביקורת ספרים

המכלול של שני השערים מספק כיוונים אנליטיים נחוצים: השבי מתגלה כמושג שמכרסם בקטגוריות שנדמות יציבות, כמו אויב, חירות, קדמה אנושית, מרטיריות וחפות מפשע. האויב הוא פיתוי, חירות היא מצג שווא, פני האנושות אינם משתפרים, מרטיריות היא לא תולדה של בחירה והתנדבות, וגם רעיון החפות מפשע אינו חד-משמעי. עוד מכרסם השבי במובנות מאליהם של מושגי ההשתייכות והבית. פדויות השבי היהודיות במאמר של מור ודמויות השבים משבי בסיפורת של עגנון, שאורי ש' כהן מנתח במאמרו, מציעות שהבית הוא כברת ארץ מדומיינת. מור אף מבהירה שהיחס המוסדי לשבוי איננו אחיד, ושהמשפחה והקהילה אינן תמימות דעים. מנהיגי הציבור עלולים להנוט את משפחת השבוי כסמל חי לסולידריות קהילתית, ולהותיר נשים עגונות וילדים נטולי רכוש, או להתעקש ולפדות אדם מעורער, שהמשפחה כלל אינה מעוניינת בהשבתו. ולבסוף, גם מושג הנאמנות ניווק, במקרים שבהם האויב דואג לחיי השבוי - כרכוש יקר ערך לחליפין עתידי - ואילו חברת המוצא מנסה לחסלו.

הקובץ מספק דה-קונסטרוקציה מרהיבה. לכן, לצד תרומה לתחומי עיון שונים, כמו היסטוריה חברתית או חקר המיליטריזם, שבויים הוא מתנה לחברה הישראלית. בכוח הספר, על מופעי ההשגחה וההפקרה שהוא מעלה (שנהב, 2012), לנחם את הציבור ולהסעירו. שבויים הוא גם מתנה לסוציולוגיה של הפוליטיקה ושל המוסר. המידע על היחס לשבויים, שמקיף מאות ואלפי שנים, מאפשר לעמוד על תמורות בזיקות שבין היחיד והחברה. מאמרי הקובץ עוסקים בדבק החברתי בעיקר דרך מושג האחריות, כמו אחריות ממשלת ישראל במאמר של רונן ברגמן, אחריות הציבור הנוצרי במאמר של מאק, ואחריות הסופר במאמר של חבר. כיוונים אלו חשובים, אך הדגש על הצלחה או כישלון במעמד צד אחד אינו תואם את התובנות העשירות שהשדה האמפירי של השבי מעניק לשאלת המחויבות.

תכני השבי והשיבה מחדדים את מרכיבי המשא והמתן בין היחיד והחברה. אחד התנאים לדיאלוג בין השניים הוא מתן ייפוי כוח לאדם השבוי. תרבות המערב העכשווית עוסקת בהרחבה בדמות השבוי ומקצה לו כמה אפיקי תגובה למצבו. השבוי יכול, לדוגמה, להתנער מצייתנותו. קל לציין מקרים קיצוניים של עריקה וחבירה לאויב, אך השיבוש ביחסי היחיד והחברה ניכר גם בדוגמאות מינוריות. אמנת ז'נבה, למשל, מתירה צנזורה על מכתבי השבוי. הצנזורה היא כפולה, גם מטעם הכוח שמחזיק בחייל וגם מטעם הכוח ששלח אותו לקרב, דהיינו הבית. בדיקת מכתבי השבוי גם על ידי צבאו שלו מרמזת שההשתייכות לחברת המוצא חדלה להיות מובנת מאליה, ושהשבוי נתפס כגורם שעשוי לסכן את מדינתו. גם הרעיון שהשבוי סובל מטראומה, ואף עלול להדביק בה את בני משפחתו, פוגם בהרמוניה הלאומית: לא אדם פסיבי שב לקהילה, אלא אדם לא צפוי. הפוטנציאל המסכסך של השבויים וכוח השבי להוביל לשינוי פוליטי ניכר גם במאמרי הספר. חשש האפיפיור מהמרות דת, לדוגמה, לא היה תלוש מהמציאות. היתקלויות הכיבוש והשבי ערבבו בין דתות ותרבויות והשפיעו על מנהגיהן, ומפגש הנצרות עם האסלאם אכן צמצם את הרג השבויים. כמעט נדמה שמפגשי המלחמה האלימים מולידים סולידריות אורגנית, דהיינו שיתוף פעולה ושותפות גורל מתוך ריבוי גישות ומסורות. מאק, בהקדמת העורכת העשירה, ממריאה עם האפשרות הזאת, כשהיא מאתרת "תקווה מסוימת, שלאחר השחרור השבוי יהיה [...] שגריר לשלום והשבי צורה של דו-קיום" (עמ' 38).

עם התקווה הזו כדאי לחזור לדורקהיים ולשליחות שהניעה את כתיבתו המוקדמת. דורקהיים, ששאף לשקף את הלכידות החברתית ואף לשקמה, לא הסתפק בתשובות שוק תועלתניות. בתקופתו, התיעוש והעיור בללו אוכלוסיות וחילקו מחדש את התפקידים החברתיים, והוא חשש ששינויים אלו יערערו את תחושת ההשתייכות. דורקהיים התעקש שהחיים החברתיים תלויים

ביחס רגשי לקולקטיב, ומחקריו בחנו סנטימנטים ציבוריים והציעו רפורמות לשיפורם. בעבודתו המוקדמת הוא התמודד עם המגוון המודרני והתחקה אחר טיפוח סולידריות גם מתוך שונות חברתית. בעבודתו המאוחרת הוא ביכר תשובה נגישה יותר, ואולי מעניינת פחות, והציג מחויבות שגולדת מקולקטיב הומוגני ומפעולה משותפת, כמו טקסים שמלהיטים את חברי הקולקטיב (Durkheim, 1975). מאז זמנו של דורקהיים לא הפכה החברה אחידה יותר, כך שהשגת מחויבות חברתית - דווקא במרחב שמאופיין בריבוי תרבויות - נותרה חידה אקטואלית. לכך נוסף הדגש התיאורטי על יכולת היחיד להשפיע על התנאים החברתיים. בשל ההתפתחויות הללו, האסופה שבויים אוצרת מידע יקר מפז, משום שהיא מציגה את ההסתגרות הקבוצתית ואת מחיקת היחיד כמהלכים לא מוחלטים. האסופה כמו מזמינה מהסוציולוגיה צירים אנליטיים שמקדמים מונחים של מחויבות הדדית על פני אלו של אויבות מטפיזית, טוטליות מוסדית ומשמוע היחיד.

מקורות

לומסקי-פדר, ע' ובן-ארי, א' (2008). השיח הפסיכולוגי ונירמול המלחמה בישראל. בתוך ג' שפר, ע' אורן וא' ברק (עורכים), צבא שיש לו מדינה?: מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל (עמ' 276-300). ירושלים: כרמל.

שנהב, י' (2012). מהו צבעה של התיאוריה הביקורתית: מחשבות על ריבונות פוסט-וסטפליית. בתוך ג' איל (עורך), ארבע הרצאות על תיאוריה ביקורתית (עמ' 25-49). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

Durkheim, E. (1952). *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge & K. Paul.

— (1964a). *The division of labor in society*. New York: The Free Press.

— (1964b). Preface: Some notes on occupational groups. *The division of labor in society* (2nd ed.) (pp. 1-31). New York: The Free Press.

— (1973). The dualism of human nature and its social conditions. In R.N. Bellah (Ed.), *On morality and society: Selected writings* (pp. 149-163). Chicago & London: The University of Chicago Press.

— (1975). *The elementary forms of the religious life* (pp. 326-350). London: George Allen & Unwin.